

Ante Sapunar

DIOKLECIJAN U KNJIŽEVNOSTI

Mate Meneghello, Gradnja Dioklecijanove palače, nedovršena slika

Zainteresiranost za ovu temu proistekla je iz razloga što sam nedavno u ruke dobio jedno strano i neprevedeno književno djelo o Dioklecijanu, ovoga puta iz pera čehoslovačkog pisca Antona Tryba. Taj književnik, po profesiji liječnik, objavio je 1935. godine historijski roman »Car siromašnih« (Cisar chudych) i tako se priključio već brojnoj skupini autora, koji su, isključivo s literarnim ambicijama, pisali o Dioklecijanu u nekoj od književnih formi, bilo to u lirici, prozi, drami, eseju ili feljtonu.

Činjenica ostaje da se Dioklecijanov lik kao umjetnička inspiracija najviše ispoljio u književnosti za razliku od drugih umjetnosti, gdje se prisutnost cara nailazi kao motiv tek u pojedinačnim slučajevima, bez obzira da li se radi o glazbi, slikarstvu ili kiparstvu i upravo zato te slučajeve ne bi trebalo mimoići i ne spomenuti.

Međutim, uočljivo je u posljednje vrijeme da se veliki titular uvelike eksploatira u svakodnevnom životu bez smisla, ukusa i razloga. Dva kalendarska godišnjaka iz prošlog stoljeća za 1862. i 1863. godinu izlaze pod nazivom »L'Erede di Diocleziano« (Dioklecijanov nasljednik), a po-

krenuo ih je poznati kulturni i javni radnik Vid Morpurgo. Početkom ovoga stoljeća jedan dio današnje Titove obale nosio je naziv Dioklecijanova obala i jedna neugledna uličica u Getu, koja je usprkos prosvjedu konzervatora Dioklecijanove palače nazvana Dukljanska umjesto Dioklecijanova ulica.¹⁾

U ugostiteljsko-turističkoj i trgovinskoj privredi susrećemo nekoliko naziva s imenom Dioklecijan. Tako je u splitskoj luci preko 20 godina bio usidren brod restoran »Dioklecijan« koji je ove godine pretvoren u brod za krstarenje pod nazivom »Marko Polo«.²⁾ Dok u splitskoj turističkoj palači nalazimo terasu restorana »Dioklecijan«, u podrumima Palače je »Galerija Dioklecijan«. Splitska radna organizacija »Dalmacijavino« propagira svoj proizvod prošek »Dioklecijan« a zagrebačka RO Mesna industrija »Sljeme« mortadelu »Dioklecijan«, a na kraju prošle godine pojavio se tzv. koktel dobrodošlice u stilu Dioklecijana, promoviran u povodu održavanja Svjetskog kongresa genetike industrijskih mikroorganizama na samom Peristilu, tvorevina »Union-Dalmacije« na isti način kako je, navodno, prije 1680. godina činio car Dioklecijan.

Vratimo se natrag u prošlost, na umjetničko polje, ovaj put u glazbenu umjetnost, naći ćemo 1690. godine kod najvećeg engleskog kompozitora baroka Henrya Purcella operu s dijalozima »The History of Diocletian« (Dioklecijanov životopis), a kod nas 270 godina kasnije operu »Dioklecijan« koju je komponirao Splitsanin Ivo Tijardović na libretu Branka Radice.³⁾

U kiparstvu na Dioklecijanov lik kao likovno ostvarenje nailazimo samo u jednom slučaju i to iz vremena obnove Dioklecijanovog vodovoda. Na zgradi rezervoara, na nekadašnjoj Solinskoj cesti, na kruništu u medaljonu od bijelog kamena 1879. godine isklesan je portret Dioklecijana. Taj reljef bez neke umjetničke vrijednosti izrađen je po njegovu izgledu na novcima.

Davno je Bulić primijetio kako je to jedini spomenik uz ime jednog dijela obale i prljave uličice podignut od grada Splita svom praocu Dioklecijanu. Svojevremeno je konzervator Dioklecijanove palače predlagao da se u čast Dioklecijanovu postavi mramorni portret u medaljonu novog zida koji podržava luk timpana protirona na Peristilu, a također i jedan »čedan« spomenik na brežuljku Libovac, južno od Kučina, gdje se on po predaji rodio. Iako je ta ideja davno propala i ne dolazi u obzir, ipak bi prizemnica starog rezervoara u Žrtava fašizma 9 zasluživala bolji tretman, a ne da se na njenoj fasadi od dvadeset kvadratnih metara postavi kazališni pano, poštanski sanduk, stup neslavnog trolejbusa i četiri velike konzole za zastave.

I u slikarstvu Dioklecijan je prikazan samo na jednoj slici splitskog slikara Mate Meneghella.⁴⁾ Slika ovećeg formata 2.00×1.00 m nazvana »Gradnja Dioklecijanove palače« slikana je 1941. godine na drvu u maniri fresco-slikarstva, a prikazuje Dioklecijana na prijestolju dok se oko njega odvijaju radovi gradnje. Nažalost slika je ostala nezavršena, ali ne u takvom obliku da ne bi mogla biti dovršena i zato je šteta da ostane nedovršena i ne dobije reprezentativnije javno mjesto.⁵⁾

I Solinjanin Dalibor Parać na svojoj samostalnoj izložbi splitskog »Art ljeta 86« posvetio je legendi vezanoj uz Dioklecijanovu kćerku Va-

leriju »zakantanu«, kako kaže F. Bulić, četiri raspojasana platna. Ukleta Dioklecijanova kćerka pojavljuje se za mjesecine svakih tisuću godina s bijelim konjima, koji je vuku u zlatnim karocama dok joj kosa leprša na vjetru.

Ni arhitektura u ovo današnje vrijeme nije ostala bez inspiracije Dioklecijanovom palačom. Dva mlada zagrebačka arhitekta K. Rogina i V. Benedić na međunarodnom arhitektonskom natječaju u Japanu na zadanu temu: Stil za 2001. godinu dobili su jednu od prvih nagrada za 1984. Njihov rad, upravo istraživanje Dioklecijanove palače i organizacija života u njoj kroz stoljeća, osnova su prijedloga koji je tražio odgovor na pitanje kakav bi arhitektonski stil odgovarao XXI stoljeću.

Vratimo li se na književno polje gdje su ličnost Dioklecijanova i njegov život najviše našli mjesta kao literarna inspiracija, pobuda ili izazov naići ćemo u kronološkom slijedu ova književna djela.

Već u prošlom stoljeću njemački književnik Heinrich Zschokke (1771—1848) objavio je 1843. godine novelu »Dioklecijan u Saloni«. ⁽⁶⁾ Ova novela što govori o boravku Dioklecijana u Saloni prevedena je tri puta. Posljednji put 1928. godine o trošku F. Bulića. Slijedeće godine u »Zori dalmatinskoj« Splićanin Ante Kuzmanić, objavljuje studiju »Dioklecijan cesar rimski«, a 1863. godine ponovo njemački književnik Friedrich Hebbel (1813—1898.) napisao je jedinu poemu o Dioklecijanu od 16 kitica po šest stihova koja se nalazi i u čitanci njemačke klasične gimnazije. Ponovo u Zadru 1887. godine anonimni G. Zarbarini objavljuje pjesmu »Diokleide«.

Na početku ovog stoljeća odmah poslije neuspjele Markovićeve priče o Dioklecijanu u Glasniku muzeja B. i H. 1903. javljaju se prva cjelovita djela o Dioklecijanu. Tako Velimir Deželić objavljuje 1906. u Zagrebu historijski roman »Car Dioklecijan« kad istovremeno Simo Matavulj piše pripovijetku »Car Dukljan«. U romanu Deželić prikazuje na osnovu povijesnih izvora svoje viđenje života velikog cara i pretežno oskudne i nepouzdanе podatke uvija u književno ruho. On, kao i većina književnika koji su pisali o Dioklecijanu ispredaju u raznim varijacijama dvije legendarsko-anegdotske priče: prvu o Dioklecijanu i vepru i drugu o sadnji kupusa.

Poznato je da Fl. Vospicus, povjesničar iz Konstatinova doba, pripovijeda da je Diokles, dok je kao još mladi časnik boravao u Galiji kod neke krčmarice Drijade, često od nje bio prekoravan zbog škrtosti u plaćanju stana i hrane. Jednom joj Diokles odvrati: »Kad postanem carem, bit ću darežljiviji«. »Ne šali se, Diokles — odvrtila mu je ona, jer ćeš uistinu postati carem kad ubiješ divljeg vepra«. I zaista kasnije u vojničkoj pobuni 284. godine car Numerijan bio je ubijen od prefekta Flaviusa Apra. Diokles se tada sjeti Drijadina proročanstva i istim kopljem kojim je Aper probio Numerijana probode Flavija Apra. Druga priča potiče od dvojice rimskih pisaca Zosimusa i Aurelius Victora iz polovice IV stoljeća, dakle neposredno poslije careve smrti što umanjuje eventualnu sumnju u njihovu istinitost, a odnosi se na odgovor Maksimijanu, u kojem Dioklecijan govori s oduševljenjem o povrcu što sam uzgaja oko svoje palače.

Deželić to opisuje na slijedeći način. Pošto u Carnantum D. nije uspio smiriti zadjevce careva, Maksimijan mu pošalje poslanike sa željom da

opet preuzme carstvo. Ti poslanici nađoše ga u vrtu, baš kad je sadio kupus i on im reče: »Neka Maksimijan dođe u Salonu, onda ću mu pokazati kupus, koji sam vlastitom rukom sadio«.

Također je uočljivo da su kod raznih autora različito prikazani: porijeklo, zavičaj i uzrok Dioklecijanove smrti. U Deželićevom romanu car umire prirodnom smrću, ali ipak s određenom sumnjom. »I doskora razglasiše to po čitavom carstvu i jedni rekoše da si je sam uzeo život, drugi da mu je srce puklo, treći da su ga otrovali«. Interesantno je što autor smatra da je car isključivo sagradio palaču iz ljubavi prema svojoj majci Diokleji. Sve u svemu ovo djelo je ostalo neujednačeno u umjetničkom izrazu i zato nije ni ostavilo traga u našoj literaturi, upravo što se može kazati i za Matavuljevu pripovijetku »Car Duklijan«. Ova pripovijetka najprije je tiskana u Letopisu Matice srpske, zatim preštampana u Kisićevoj Maloj biblioteci u Mostaru 1906. i na kraju u Splitu 1918. godine u nakladi knjižare Vinko Jurić.

Na početku Matavulj u njoj navodi da je Duklijan izopačeno ime rimskog imperatora Dioklecijana i da je njegova ličnost, nalik tome, izopačena u kršćanskim legendama. U centru pripovijetke ne nalazimo Dioklecijana, kako bi se očekivalo, već autora koji se na putovanju iz Crne Gore u zavičaj namjerio u Splitu na nekog svećenika koji mu je tri dana punio glavu Dioklecijanom. Bijaše to neki monsinjor Roza, apostolski pronotarizus iz Ravene koji je ostao poslije Međunarodnog kongresa kršćanskih arheologa cijelog svijeta, jer piše knjigu o Dioklecijanu. Taj svećenik, arheolog, dobio je nadimak »don Dijoklecijanunkulo«, ali kako je ta riječ suviše duga, dobije »naški« oblik *Duklijan*. I taj Duklijan vodi ga po Arheološkom muzeju umjesto upravnika koji je kako kaže Matavulj »otišao, mislim, u neko selo, da se odmori. I treba mu! Povereto (jadnik), koliko ga je samo truda stalo, da nagje odziva i kod svoje vlade i kod stranih naučnika«. Ako se ove riječi odnose na Bulića, sigurno mu se nije svidjela rečenica u kojoj don Duklijan korigira Matavulja u pogledu Dioklecijanovog mjesta rođenja. »Prvo i prvo, vi apodiktički tvrdite, da je to pitanje pod velikim znakom pitanja!«

Don Duklijan, nakon proboravljenog dana u Solinu, uveče isprati Matavulja na stanicu. Tu pisac naiđe na dvojicu Ličana od kojih čuje legendu kako je car Duklijan držao u tamnicu Krstitelja tri godine.

Slijede zatim dramska djela: drama »Car Solinjanin« i jednočinka Svečani epilog »Smrt cara Dioklecijana«. Obje je napisao hrvatski dramatičar Milan Ogrizović, javnosti najviše poznat po drami »Hasanaginica« premda je napisao još desetak drugih. Interesantan je nastanak ovih drama, kao i njihovo stvaranje i događaji koji su ih pratili od izvođenja. Oba su djela nastala 1913. godine po narudžbi povodom 1600-obljetnice Konstantinovog Milanskog edikta. Povodom tog jubileja u Splitu je osnovan odbor za proslavu, a pokretač je bio, naravno, don Frane Bulić, koji zatraži od Ogrizovića da napiše nešto za tu proslavu.

Pisac je ozbiljno shvatio taj posao i iste godine u svibnju došao u Split na dogovor. Iz bogate Bulićeve korespondencije vidi se da mu je on davao obilno podatke, ali ga nije sputavao već naprotiv bodrio na slobodu stvaranja: »Jer odveć povijesti moglo bi Vam pomutiti dramsku

dušu«. Autor se s Bulićem savjetovao i o tome kako da u drami završi Dioklecijan, a ovaj mu odgovori: »A Dioklecijana, ako hoćete lijepo uvalite u more po legendi spljetskoj, prosto Vam. Ako ga hoćete poštediti, a vi ga dajte angore confectus, ali ne obzirom na 'protestante'«. Pod ovim protestante Bulić je mislio na one koji su protestirali da se drama uopće izvede.⁷⁾

Bulić je za likove Dujma, Septimija, Asterija i druge navodio djela Farlattija i Laktancija i »De mortibus persecutorum«, a za ženske likove nanizao je imena nađena u Solinu. Povjesničar Šišić upućuje ga na monografije Preusza, Slecka, Alberda i na opća djela Durnija, Schillera i dr. a Guđek mu nabraja svece i svete iz Dioklecijanova doba.

Bulićeva želja je bila da se drama izdigne iznad prosjeka prigodnice i da »ima trajniju književnu vrijednost«, a sam Ogrizovićev interes da se svestrano uputi u historijsku građu utvrđuje zaključak da ni on nije želio samo pisanje prigodnog komada za proslavu.

Dok je pisana drama, u Splitu su vršene pripreme za proslavu, ali se pri tome razvila i lokalna polemika, splitska, ali dovoljna da bude pokazatelj kulturnog mentaliteta Splitskoga. Listovi »Pučka sloboda« i »Il Dalmata« našli su se protiv »Našeg jedinstva« ili, kako su sami jedni druge nazivali, »liberali« protiv »klerikalaca«. Čak i prije nego je drama mogla biti kome poznata, već je nastala kampanja protiv nje, a koncem kolovoza potpisala su tridesetorica »liberalnih« protest i predali ga Općinskom upraviteljstvu tražeći da se ne dopusti prikazivanje na Peristilu. Međutim razlozima navodi se: »Izvrgnuti javnom ruglu uspomenu Imperatora na istom mjestu, koje je on stvorio pred samim mauzolejom, smiješnim hinjenjem njegova samoubojstva, koje spominje jedan jedini pisac kasnije dobi, a što historija nije poprimila bilo bi isto kao i omalovažiti ozbiljnost građanstva pred nama samim i pred stranim svijetom.⁸⁾ »Naše Jedinstvo« i »Dan« branili su Ogrizovića iznoseći da se Dioklecijan vjerovatno sam ubio. Međutim nakon dvadesetak dana žučne polemike, zagrebačke »Nedjeljne novine« javljaju da se Ogrizović čudi toj polemici, kad car Dioklecijan u njegovoj drami i onako ne završava samoubistvom.⁹⁾ Gotovo mjesec dana pustio je Ogrizović da se vodi borba o tome kako u drami umire Dioklecijan. Za tri mjeseca drama je bila gotova i pročitana 2. rujna 1913. u prostorijama Jugoslavenske akademije nauka Frani Buliću, prof. Baraču i drugim uzvanicima. Ogrizović je drami dao naziv »Car Dukljanin« koji Bulić nije prihvatio iz poznatih razloga. On je htio da drama nosi naziv »Car Solinjanin« ili »Car Dioklecijan«. I doista na prikazivanju u Splitu drama je nosila naziv »Car Solinjanin«, tako i na praizvedbi 25. listopada u prepunoj dvorani Splitskog općinskog kazališta, reprizi 26. poslije podne i 27. listopada uvečer. Međutim u Zagrebu je opet nazvana »Car Dukljanin«. Navodno je tim naslovom Ogrizović htio naglasiti: »Ne Dioklecijan, već upravo Dukljanin, barbar, Ilirac, ropski sin na prijestolju cezara.«¹⁰⁾

Već je rečeno da Ogrizović ovo djelo nije smatrao prigodnim, pa iz tog razloga nije htio proširiti zadnji čin drame koji se trebao prikazati na Peristilu. Splitskom amaterskom društvu četvrti čin bio je prekratak jer je trebao trajati jedan sat, a Ogrizović ga nije htio mijenjati, već je Buliću za volju napisao svečani epilog »Smrt cara Dioklecijana«, u stvari

jednočinku u stihovima pretežno građenu prema sadržaju posljednjeg čina. Prigodnost tog epiloga naglasio je sam autor što je ispod naslova stavio: »Napisao i don Frani Buliću prikazao dr Milan Ogrizović«. Dakle radi pojašnjenja epilog nije imao drugih pretenzija nego da bude prigodan i da naglasi momenat proslave, čega u drami nema. Praizvedba svečanog epiloga »Smrt cara Dioklecijana prikazana je na Peristilu 26. X 1913. a repriza 28. listopada. I tako je zahvaljujući dičnom F. Buliću prije 74 godine Peristil Dioklecijanove palače inauguriran kao scenski prostor i 41 godinu nakon tog događaja Peristil će, počevši od 17. srpnja 1954. postati od predstave Verdijeve »Aide« nezamjenljivom jedinstvenom pozornicom Splitskih ljetnih priredaba, odnosno Splitskog ljeta.¹¹⁾ Za ondašnji Split sigurno je to bio nadasve spektakularan događaj, tim više što je upotrebljavana električna struja preko agregata, koja još nije bila u javnoj upotrebi.

Evo što između ostalog kaže kroničar »Našeg jedinstva« prije 74 godine. »Epilog je prekrasan. Peristil sjajno rasvijetljen. Pozornica sjajna. Svijeta mnoštvo, sve krcato do zadnjeg mjesta rasprodano; najmanje 1300 i to sve ogromnom većinom gragjana Spljeta. Svi prozori sviju kuća na okolo, pa i oni talijanske gospode, puni svijeta. Rasvjeta električna izvrsna. Igra epiloga savršeno izvedena, osobito g. Nučić, pravi umjetnik kao Dioklecijan. Autoru Ogrizoviću i Nučiću publika je puno odobravalala. Darovana su im dva lovor-vijenca. Najuzorniji red«.

Nakon ovih dramskih djela koja su pala u zaborav, godine 1930. susrest ćemo jedno kraće prozno djelo o Dioklecijanu. Književno anonimni Milutin Majer u 254. knjizi koju izdaje Hrvatsko književno društvo sv. jeronima uvrštava u legendama »Golgotске ruže« i legendu »Vrtlar iz Aspalathosa« Pisac u njoj opisuje Dioklecijana kao »starog vuka«, »sumljiačavog okrutnog cara« koji iz naslade proganja kršćane. Bulić mu je zamjerio na ovakvom prikazu Dioklecijana i što prethodno nije čitao Dioklecijanove suvremenike Eusebija, Laktancija i druge jer bi doznao da je upravo Galerij, okrutni Dioklecijanov zet, prisilio cara na progonstvo, koje je on želio prekinuti nakon što ih je istrijebio iz carskog dvora u Nikomediji i iz vojske.

Pet godina kasnije objavljen je, već na početku spomenuti, roman »Car siromašnih«. Dioklecijanov život inspirirao je češkog književnika Antonina Tryba, prof. dermatologije na Masarikovom sveučilištu u Brnu. Tryb više pjesnik melankoličkog sanjarenja o ljepoti tek se kasnije počeo interesirati za historijsku tematiku. Inače sam je rekao da su ga na pisanje ovog romana ponukali dojmovi iz Splita i Arheološkog muzeja, gdje je 1931. godine »prilikom tumačenja msgra F. Bulića zavolio polutajanstveni lik starog cara stekavši uvjerenje o nepravdi, koju je na njemu izvršila povijest, optužujući ga radi nečovječnog surovog barbarstva. Trybov roman nije u pravom smislu, jer je autor u romanu nagomilao odviše digresija, epizoda, vladara tako da je i sam lik Dioklecijana potisnut i nije jasno određen. Dioklecijan je samo historijski skiciran i razvijen je nekako prigušeno i više se prikazuje kao izvršilac svoje sudbine, a ne inicijator i stvaralac.

Roman, koji je podijeljen na slijedeće dijelove: Salona, Pater familias, Stvaralac Zla i Aspalathos spominje legende o sadnji kupusa i divljem vepru. Tryb prihvaća mišljenje da se car rodio u ovom kraju i tu mu

je rodni dom i zato u romanu u njoj završava svoj curriculum vitae. S dosta elegičnosti opisan je Dioklecijanov kraj. Predosjećajući svoj kraj umorni car izlazi na Peristil, zastane pred crnom sfigom i uputi se prema Zlatnim vratima a zatim prema Saloni i uskoj cesti koja vodi prema rodnoj kući. Pred kućom kleknuo je na koljena i zagrlio svježiju travu. U kući sjedne na klupu a glavu nasloni na zid. Spušta se sumrak. Njegov pratilac odluči ga probuditi da mu hladni zrak ne naškodi. Tada opazi na ustima čudan osmijeh i upale oči. Ruku koju je najprije dodirnuo bila je još topla.

Nakon ovog romana koji je preveden na slovački 1981. godine dugo u književnosti nemamo Dioklecijana. Tek 1957. godine javlja se erudita Miroslav Krleža, koji vjerojatno nije mogao ostati indiferentan prema Dioklecijanovom vremenu i Dioklecijanovoj palači, pa u ciklusu eseja pod naslovom »Adriatica« iznosi svoje lucidne reminiscencije. Pod naslovom »Dioklecijanova palača« Krleža kaže »Na istočnoj obali Jadrana Dioklecijanova palača ostala je jednim od simbola ove nestale civilizacije. U Dioklecijanovo vrijeme, Rim smrtno ranjen, umire, ne vjerujući ni u što i ne boreći se više ni za kakve principe, osim za svoj vlastiti imperatorski opstanak. U sjeni krvavih stoljeća rimske dekadence Dioklecijanova palača je jedan od posljednjih akorda one historijske agonije, koja se gasi u očima barbara, stiglih na Jadran iz dalekih sjevernih zemalja«.

Za dioklecijanov mauzolej u eseju »Između antike i srednjeg vijeka« Krleža kaže: »Ova građevina stoji kao međaš između antike i srednjeg vijeka. Preteča vizantijske arhitekture i sredovječnog, romanskog, vizantijsko-ravenskog perioda, ova pompa jednog carskog nadgrobnog spomenika posmrtna je počast nad sarkofagom jednog tiranina, a o kome je Bonaparte izjavio Marmontu, da je bio »najbolji policist čitave historije«. Od egipatskih sfiga i afričkih granitnih i porfirnih kapitela tu je nagomilan čitav magazin raznovrsnog cjelokupnog materijala, da bi se tako dočarao kult dostojan jednog poluboga i gospodara nad Tetrarkama Carstva, koji se povukao u svoju palaču, da tu završi svoj život, sadeći kupus«. Krleža obilno prostora daje mauzoleju i on je u centru posljednja dva eseja.

»Korinthska kolonada ovog carskog groba je tu, da djeluje mistično: post mortem Imperatoris, a ne da nešto stvarno nosi. Ovaj carski mauzolej znači definitivan prekid s arhitektonskim utilitarizmom u historiji evropske arhitekture. Bogatstvo ove dioklecijanske grobnice ima jednu jedinu svrhu: da djeluje satrapski na barbarska pokoljenja«.

»Dublji, simbolički smisao ovog mauzoleja je proturimski i graditelj Carskog Hrama je—po gurlitovskoj hipotezi—orijentalizirani Grk ili Helenizirani Sirijac«. Ni Dioklecijan nije bio Rimljanin. Rođen u Solinu, on je ovdje, u sjeni svog zavičaja, i umro, a da Rima nije tako reći ni vidio, ni htio da vidi. Gurlittova pretpostavka, da graditelj ovog hrama nije Rimljanin, vrlo je vjerojatna, ali ni po čemu ne slijedi da glavni graditelji palače mora da su došli iz Male Azije ili Sirije, jer ti glavni graditelji mogli su biti isto tako i Iliri, a ta bi pretpostavka mogla da bude bliža stvarnosti od svih hipoteza već i po tome, što je i car, kako se vidi po njegovoj carskoj rezidenciji bio lokalni patriot«.

Ovi Krležini eseji napisani 1957. objavljeni tek 1963. godine u splitskom časopisu »Mogućnost« br. 12. govore o Dioklecijanovom porijeklu,

mjestu palače u arhitekturi i barbarskom eklekticismu jednog kulturno-historijskog perioda koji je izgubio svoje vlastite unutrašnje stvaralačke impulse.

Šezdesetih godina ponovo imamo dva dramska djela o Dioklecijanu. Tako Splićanin Branko Radica 1960. godine objavljuje u vlastitoj nakladi dramu »Dioklecijan«. U opširnom predgovoru Radica obrazlaže motive koji su ga naveli da napiše ovaj historijski spektakl u 8 slika. »Premda se Dioklecijan rodio u Dalmaciji i ovdje živio i umro, ostavivši duboke tragove svoje ličnosti i grandiozne spomenike svoje imperatorske moći, ipak je o njemu napisano više literarnih djela u inozemstvu nego kod nas«. Konstatirajući tu činjenicu kao propust, Radica kaže: »Odlučio sam da napišem ovaj historijski spektakl u kojem sam nastojao da oživim što je moguće potpunije i vjernije Dioklecijanov lik u intimnom krugu njegove porodice i njegova suvladara«.

Autor želi čitaoca približiti epohi u kojoj se odigrava radnja drame, osvrnuvši se prethodno na razvoj rimske države i to radi vrlo dobro i s vidljivim poznavanjem rimske povijesti. U drami prisutna je čitava obitelj Dioklecijana, majka Dirustra, žena Priska, kćer Valerija. Tu je i zet Galerij ali i njegova ljubavnica Flavija Galla, zatim Dioklecijanov suvladar Maksimijan, Konstancij Klor cesar, Tibul historičar, Dion magister ceremonijala i njegov sin Antonij prefekt garde, Aper i drugi.

U drami se ispoljava proročanstvo druidske svećenice koja mu priče da će postati imperator kad ubije Apera (vepra). Tu je i legendarna rečenica koju izgovara Dioklecijan kad se tražilo od njega da ponovo preuzme vlast u svoje ruke. »Oh, da vidiš kako krasno uspijeva moje povrće, što ga sadim i uzgajam svojim rukama, nikada se ne bi usudio da mi daješ takav savjet«.

Što se tiče izbora Dioklecijanova zavičaja i smrti, Radica se opredjeljuje u drami za Salonu dok njegov kraj završava ispijanjem flašice otrova. Nakon ovog spektakla isti autor napisao je, još neobjavljenu, historijsku dramu »Agonija rimske imperije i smrt Dioklecijana« koju je otkupila RT Zagreb. Ista drama je prevedena na talijanski jezik.

Godine 1969. pojavila se nova drama vezana uz Dioklecijana. Bila je to televizijska burleska »Dioklecijanova palača« hrvatskog književnika Antuna Šoljana, do tada već afirmiranog pjesnika i romanopisca koji se sada predstavlja i kao zanimljiv i angažirani dramatičar. Drama nije ostala u svom prvobitnom obliku već je prerađena za zagrebački teatar ITD, gdje je 1969. godine izvedena i tiskana u časopisu »Forum«, dok u konačnoj verziji izlazi u knjizi »Devet drama« u izdanju Matice Hrvatske, Zagreb 1970. Ova drama, premda nastala za medij radija, doživjela je, kao i ostale, svoje kazališne izvedbe. U drami nema ni traga carskog obiteljskog života. Umjesto obiteljskih i povijesnih likova, Šoljan unosi potpuno nove: pjevača s lutnjom, zatim uvijek po trojicu dvorjanina, graditelja, trgovaca i radnika. Šoljanova riječ je neobična, direktna u tumačenju čovjekove tragike čak i onda kad se krije iza prividnog paravana alegorije ili simbola. Autor je u prvom redu zaokupljen problemom vlasti kao što ga posebno zanima sukob ideje i egzistencije. U replici pjevaču Dioklecijan kaže: »Vlast, moj dragi, vlast poznaje samo onaj tko je jednom

osjeti«, ili na drugom mjestu »Sa svakim novim korakom prema vrhu, mislio sam onda, kad jednom budem na vrhu, onda će sve biti drugačije. Onda ću se moći posvetiti Onome. Ali što je to ono?

I kod Šoljana u početku Dioklecijan kaže »da kanim ostaviti vlast i saditi kupus«, a kasnije »od početka smo žrtve fate morgane, obmane, i svi putovi vode uvijek prema dolje i samo dolje. Ako je tako, onda je bolje odmah biti dolje. Onda je sve uzaludno, besmisleno, glupo. Onda je strem-ljenje za vlašću jednako bezgranično kao i sama vlast. Onda je sâma ambicija zametak naše propasti . . .« Svom pjevaču s lutnjom izražava svoju želju: »Slušaj, sagradit ćemo ti i ja kakvu skromnu kućicu uz more, s lozom iznad vrata. Sanjao sam o tome dok sam još bio dječak. Malu kamenu kućicu na obali. oko kuće loza, nešto smokava, malo polja da imamo što god kupusa i luka, komadić vinograda, dva-tri roba da ga okopavam, i povući ćemo se tamo, ti i ja, pjevaču, možda s kakvim ženskama, svirat ćemo, pjevati, pričati, svake večeri duboko u noć, svake godine do u zimu, cijeli život do duboke i mirne, vedre starosti«.

Međutim Dioklecijan ne gradi kućicu uz more već palaču, ostvaruje svoj mračni pusti geometrijski san. Zato mu pjevač odgovara: »Da si pasju kućicu sagradio, stanovao bi u njoj pas. Da si sagradio kućicu uz more možda bismo ti i ja u njoj živjeli. Ali ti si sagradio svijet. Svijet od SVOJIH vizija, od SVOJIH strem-ljenja, od SVOG nezadovoljstva. A kada je car nezadovoljan i njegovo nezadovoljstvo je veličanstveno! I evo ti rezultata! Ali sada ćeš zato sam, potpuno sam stanovati u tom svijetu, koji si sazdao«.

Na kraju Dioklecijan sebi samom govori »Moj život ne pripada više meni, nego palači. Uzidan je u nju«. I točno car i danas egzistira kroz palaču, njegova nazočenost je prisutna u svakodnevnom životu. Da nema palače on bi čamio u povijesnim knjigama.

Ova drama uvjetovana zahtjevima masovnog medija i suvremeno koncipirana svojom lapidarnošću predstavlja vrijedan doprinos hrvatskoj dramskoj književnosti. Četiri godine kasnije javlja se ne samo posljednje, veće, nego istovremeno najcjelovitije i najkompleksnije djelo roman »Dioklecijan«. Suvremeni književnik iz Zrenjanina Ivan Ivanji, poznat kao pjesnik, pripovijedač, pisac priča za djecu, i radio drama, 1973. godine objavljuje u Beogradu u izdanju Prosvjete. Roman je nastao, kako kaže autor, na nagovor književnika Ota Bihalji-Merina koji je sam želio napisati knjigu o Dioklecijanu.¹³⁾ Međutim burna vremena su ga u tome spriječila. Odmah na početku pada u oči da Ivanji olako prihvaća stav o Dioklecijanovom porijeklu, pa u romanu iznosi da se Diokles rodio u Duklei, Doklei ili kako narod zove Duklja, kasnije Podgorica i Titograd.

U bilješci na dvadesetoj strani Ivanji piše: »Ni mjesto ni datum rođenja Dioklecijana nisu pouzdano utvrđeni. Većina autora se ipak slaže da je porijeklom iz Doklee, današnjeg Titograda, u ono vrijeme se provincija Dalmacija pružala do preko Skadarskog jezera, i da se rodio 243. godine. Najistaknutiji jugoslavenski istraživač Dioklecijanovog života Frane Bulić je uvjeren da se rodio blizu Splita, ali njegovi argumenti ne zvuče sasvim uvjerljivo«. Dakle, Ivanji Bulićevu teoriju o splitskom porijeklu Dioklecijana smatra premalo uvjerljivom.

U romanu Ivanji spominje već poznatu priču o Dioklecijanu i vepru a nastalu u vremenu dok se Diokles kao mladi časnik u Belgiji hranio u jednoj krčmi u kojoj mu krčmarica proreče da će biti car ako ubije vepra.

Ivanji ide još dalje pa se ovom legendom, koja je poslužila dvojici domaćih autora za tvrdnju kako poznati sarkofag s prikazom lova na kaledonskog vepra upravo prikazuje alegorijsko i mistično ubojstvo Flavija Apra, koristi kao dokaz da je to Dioklecijanov sarkofag.¹⁴⁾

»Među mnogobrojnim lepim stvarima i predmetima, donetih sa svih strana još pre nego što se doselio, nalazio se i jedan veliki sarkofag od porfira na čijem je zidu u reljefu alegorijski prikazan Meleagrov lov na vepra«... U njemu ćete me sahraniti... »Uzalud su ga ubjeđivali da je to čudno skoro nedostojno, da bi baš kao car morao za sebe da naruči novi neoskrvljeni sarkofag. On je ostao pri svojoj želji. Sviđao mu se prikaz lova. Ali nikom nije govorio o proročanstvu one čudne krčmarice«... I na kraju Dioklecijan je već ležao u svom sarkofagu s reljefima Meleagra i lova na kaledonskog vepra kad je Licinije pobijedio Maksimina Daju i zarobio Prisku i Valeriju. Ivanji se također koristi i legendom koja sadrži Dioklecijanov odgovor Maksimijanu na ponudu o ponovnom preuzimanju vlasti u kojoj car s oduševljenjem govori o povrcu koje sam uzgaja okolo svoje palače. »Da ti znaš, moj Galerije, kako mi lepo uspeva kupus u Aspalatosu, ne bi govorio takve gluposti«.

Činjenica je da ni jedan pisac do Ivanija nije tako svestrano i slojevito obuhvatio Dioklecijanov život. Svi su autori izbjegavali pisati o godinama posvećenim administrativnom uređenju Carstva, o reformi privrede koja je trebala zaustaviti porast cijena i o maksimiranju cijena i ediktima u kojima se određuje visina nadnice seljaka do cijene brijanja i šišanja i zakonima kojih je bilo više nego što su ih donijeli svi carevi zajedno od Cezara do Numerijana.

O izgradnji palače Ivanji u romanu piše slijedeće: »Ja ću sebi podići spomenik koji će opstati večno kao i piramide, ali takav da u njemu večno bude života. Jer moja je domovina veselija od Egipta. Još iste noći napisao je svom bankaru Firmu pismo u kome traži da mu negde blizu njegovog zavičaja, na jadranskoj obali nađe odgovarajuće zemljište, gde bi podigao palatu u koju će se jednog dana povući, pošto se odrekne Carstva«.

»Čudićeš se, možda, moj Firme, što ti usred rata pišem o kupovini zemljišta. Baš usred rata čovek pomišlja na večnost. Ratujem pod egipatskim spomenicima, divim im se, ali sebi želim nešto drugo... Neka moj spomenik, bude jedna velika tiha pesma od kamena, naslonjena na obalu mora sa mirisom soli i širinom pučine...« Što se tiče Dioklecijanove smrti Ivanji se u romanu opredjeljuje za prirodnu smrt koja velikog cara zatiče u Palači, ali u bilješki daje objašnjenje: »Dioklecijan je najverovatnije umro s proljeća 313. godine. Aurelije Victor piše da su ga otrovali, Laktancije da se ubio iz straha da ne bude ubijen, Zonaras da su ga udavili po naređenju Konstantina. Eusebije da je preminuo od bolesti — nijedna verzija nije dokazana«.

Neosporno je da ovaj roman pruža, od svih prethodnih djela o Dioklecijanu, najviše povijesnih podataka dobro uvijenih u književno ruho. Dobro kaže Kudrjavcev u knjizi »Vječni Split« kako: »Između svih umjetničkih djela o Dioklecijanu roman 'Dioklecijan' Ivana Ivanjija čini se najobimni-

jim i najtemeljitim. To je rekonstrukcija koja pretendira na realističku vjerodostojnost, pri čemu temeljitu dokumentarnost dopunjuje kreativna mašta«.

Nizajući ovdje spomenuta djela o Dioklecijanu samo je jedna potvrda da je car bio i ostao stalna nazočnost u vremenu i prostoru, a njegov »san u kamenu« ostao ne samo graditeljsko čudo i svjedočanstvo kamena koje neosporno već 17 stoljeća izaziva divljenje i strahopoštovanje nego i stalna inspiracija umjetnicima. Odatle ne začuđuje da su pjesnici, bez obzira koliko su efektivno bili vezani uz Dioklecijanov grad i koliko su eventualno za njega vremenski vezali svoj boravak u Splitu, nisu mogli ostati imuni na pojedine ambijente palače. To se u prvom redu odnosi na centralni prostor Palače Peristil namijenjen adoraciji velikog Dioklecijana, koji i danas i uvijek plijeni sugestivnom ljepotom.

Upravo taj Peristil postat će poetska fabula i spiritus movens mnogim pjesnicima u svojim lirskim ostvarenjima, od antologijske do skromne pjesničke vrijednosti. Tako kod Gvida Tartaglje nalazimo pjesmu »Kod Peristila«,¹⁵ Danka Anđelinovića pjesmu »Na Peristilu«,¹⁶ a Slavonca Vladimira Kovačića »Noć u splitskom Peristilu«. Kod velikog Tina Ujevića u obilju pjesama o Splitu nalazimo i pjesmu »Sfinge na Peristilu«, a kod nestora splitskog pjesništva Srečka Diane pjesmu »Peristil«. Tonči Petrasov Marović posvetio je Peristilu ciklus pjesama (I Krov koji ne postoji, II Protiron, III Peripter . . .)

I drugi dijelovi Palače naći će svoje poetsko oživotvorenje. Tako carska grobnica, »posljednje arhitektonsko remek djelo jedne arhitekture«, kako kaže Krleža kao pjesnički izazov naći će kod V. Deželića u pjesmi »Dioklecijanov mauzolej«, D. Anđelinović pjesmu »Na pragu mauzoleja. Kod najvećeg imena suvremene hrvatske poezije Vesne Parun među lirski ostvarenja nalazimo i pjesmu »Djevojke u mauzoleju«. Vladimir Nazor opjevat će 1934. godine Zlatna vrata u pjesmi »Porta Aurea«, Gvido Tartaglja opjevat će stari prolaz Peristil—Obala u pjesmi »Careva avlija«, a Momčilo Popadić sfingu na Peristilu u pjesmi »Ova sfinga«. Međutim ni drugi ambijenti nisu ostali zaboravljeni, tako Velolučanin Danijel Dragojević u pjesmi u prozi »Dioklecijanovi podrumi« pokazuje zanimanje za tada tek otkrivene podrumске prostore da bi se 1982. godine ponovo vratio istoj temi u esejima »Pojedinosti« i »Tunel« u kojima ti podzemni prostori ukazuju na izvjesno splitsko prizemno djelovanje i podzemnu orijentaciju umjesto težnji za nekim visinskim uzletima. Francuz Jean Louis Depierris govori također o istim podrumima koji se za njega »mitski prostor u kojemu se talože naslage vjekova«.

Književnici, publicisti, putopisci na razne načine doživljavali su Palaču pa je i njihovo viđenje Palače različito iskazivano. Spektar je velik i nadasve šarolik. Po Vekariću to je »najstariji dio-nukleus — sadašnjeg Splita jedna je živa škola života« a iz Palače nastat će stari Split »simbol pobjede kolektiva nad individuom«. Za stranca Depierrisa Dioklecijanova palača je »livre du vivre« i »savršeni sklad između jednog čovjeka Dioklecijana i njegove ambicije«, a istovremeno »neizbrisiv rukopis u prostoru i vremenu«. Međutim za malo poznatog pripovijedača Nikolu Vukojevića Dioklecijanova palača ne izaziva nikakvo divljenje već je »palača građena

znojem i krvlju neznanih robova« ili kod anonimnog Ante Hrstića »kužni get, kao jedini i isključivi splitski rezervat grijeha i opačine«.

Dioklecijan nije zaobiden ni u lirskim ostvarenjima, bilo da mu pjesnici posvećuju poneku pjesmu ili ga se spominje u pjesmama.

Danko Anđelinović mu posvećuje dvije pjesme »Car Dioklecijan« i »Bolesni car«, isto tako Srećko Diana svoje viđenje Dioklecijana daje u pjesmi »Dioklecijan« i »Sutra ćemo slaviti«. Uostalom u malenoj antologiji iz 1968. godine »Split u poeziji« koju je sabrao Radovan Vidović a izdala Naučna biblioteka po broju pjesama među splitskim motivima nakon pjesama o Maruliću, Sustjepanu i Marjanu dolaze pjesme o Dioklecijanu i njegovoj palači.

Prekidajući naglo ovu kratku šetnju poetskim tragovima o Dioklecijanu i Palači kao njegovoj materijalizaciji zaustavimo se na jednom od najboljih pjesama koje pjevaju o Splitu. Radi se o jednoj jedinoj pjesmi koju je Fran Alfirević posvetio Splitu. Nekoliko stihova iz oduže pjesme »Split« iz zbirke »Izabrane pjesme« 1952. godine neka bude završetak.

Večeras u gradu Rimljana i Avara
ja mislim na sudbinu tajanstvenog cara,

— — — — —
Kakav je bio taj car krutog lica
koga je mučila padavica?

— — — — —
tako se vratio i on, da starost proživi
u sjeni rodnih brda
kraj šuma mora, gdje smo veliki u samoći,
tako se vratio zemlji djetinjstva i ljepote
sagrađio palaču u skladu sa veličanstvom mora,
što pjeva sve pjesme i daje sve živote.

BILJEŠKE

- 1) Poslije II svjetskog rata nekadašnja Rimska ulica, što vodi od Peristila do Zlatnih vratiju, nazvana je Dioklecijanova, pa su nekoliko godina istovremeno egzistirale dva naziva Dukljanska i Dioklecijanova za dvije ulice u rasteru Dioklecijanove palače, dok napokon nekadašnja Dukljanska nije dobila današnji naziv Bajamontijeva. U popisu ulica 1959. i 1964. istovremeno postoje Dukljanska i Dioklecijanova ulica, međutim 1968. Dukljanska je postala Bajamontijeva.
- 2) Trabakul o kojem je riječ izrađen je 1941. u Chioggi i služio je kao teretni brod da bi 1968. postao restoran a 1987. preuređen u ploveći hotel za kružna putovanja u sastavu »Flota« OOUR Dalmacijaturist.
- 3) Tijardovičev prijatelj Ljubo Katalinić u Nedjeljnoj Dalmaciji od 15. srpnja 1984. kaže da se »do posljednjeg časa svoga života slavni kompozitor nadao da će doživjeti praižvedbu svog djela — operu Dioklecijan«.
- 4) Slika se nalazi u vlasništvu autora sina ing. Sergija Meneghella, kojem zahvaljujem na preslikavanju spomenute slike i potvrđivanju nekih spornih podataka. Mate Meneghello (1894—1941) zastupljen je ove godine na izložbi »Slikari u Splitu od 1903—1953«. Međutim u katalogu, izložbi i štampi prezimenu je pogrešno pripojen naziv Dinčić koji pripada njegovu rođaku, također slikaru Vergiliju Meneghellu Dinčiću (1876—1944).

Da se ne bi greška ponavljala navodim da je Vergilije sin Duje dok je Mate sin Frane. Vergilije je imao još brata Armanda poznatog muzičara i sestru Darinku (Adu) udatu također za slikara Antu Katunarića, dok je Mate Meneghello, poznat po velikoj fresci »Velika alegorija rada u Narodnoj skupštini (80 m²), imao sestru Katinu, udatu Vranković. Ponekad se potpisivao M. M-Rodić po majčinom prezimenu.

- 5) Naš eminentni slikar Šime Perić, donedavno prof. ALU u Zagrebu, godinama je radio na kopiranju fresaka za Muzej kopija u Beogradu mogao bi znalački dovršiti ovu sliku.
- 6) U originalu novela nosi naslov »Diokletian in Salona« Ausgewählte Novellen und Dichtungen« 6. te vermehrte Original — Auflage Aarau 1843.
U prijevodu »Dioklecijan u Saloni« u knjizi »Izabrane novele i pjesme« šesto prošireno i originalno izdanje.
- 7) Ost. P. IV Buličeva pisma.
- 8) Slobodna (Split) 4. IX 1913. god. Na zaštitu časti i ozbiljnosti Splita.
- 9) Nedjeljne novosti 21. IX 1913.
- 10) Hrvatska, 3. IX 1913. F. Galović Solinski car.
- 11) Vrijedan kroničar splitskog kazališnog života Bogdan Buljan u Sl. Dalmaciji 12. IX 1983. pod naslovom Godišnjica HNK. Prva kazališna izvedba na Peristilu prije sedamdeset godina »Smrt cara Dioklecijana« govori o izvođenju Ogrizovićevih predstava u kazalištu i Peristilu, ali s glumačkog stajališta.
- 12) Prvu električnu struju iz hidrocentrale Split će dobiti tek 1920, međutim 1908. prvi splitski kinematograf ima svoj agregat.
- 13) Bihalji Merin O. napisao je u časopisu Jugoslavija, jesen 1950. esej »Dioklecijanov povratak«.
- 14) Legenda o Aperu svojevremeno je uvjetovala u Splitu mišljenje da je carev sarkofag onaj koji se do 1886. nalazio pred hramom palače, a od tada u Arheološkom muzeju. Sporni sarkofag ima reljef koji predstavlja lov na kaledonskog vepra, Meleagrov lov. Ovom mišljenju dala su izražaja dva dalmatinska pisca Fr. Lanza i Fr. Borelli koji su utvrdili da Dioklecijanov sarkofag, s obzirom na priču o Dioklecijanu i vepru, prikazuje alegorično i mistično ubojstvo Flavija Apra (aper-vepar) Dioklecijanovom rukom.
- 15) Gvido Tartaglia zbirka »Pesma i grad« 1923. god.